

Ὁ προσανατολισμὸς ἐν τῇ Λατρείᾳ

ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Νικοδήμου Μπαρούση

Τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ λειτουργοῦ καὶ τῶν πιστῶν κατὰ τὴν τέλει τῆς θείας Εὐχαριστίας δύναται νὰ εὔρη ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν, ὅταν αὐτὸ τεθῆ ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου πλαισίου τῆς λατρευτικῆς τοποθετήσεως τῶν χριστιανῶν.

Ὁ προσανατολισμὸς ἐν τῇ λατρείᾳ εἶναι θρησκευτικὸν γεγονὸς μαρτυρούμενον παγκοσμίως. Ἀναλόγως τῆς κατευθύνσεως τὴν ὁποίαν υἰοθετοῦν οἱ θρησκεῖες, διακρίνονται δύο περιπτώσεις : Εἰς τὴν πρώτην περιλαμβάνονται οἱ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦν ἓνα προσανατολισμὸν «γεωγραφικοῦ» τύπου, ὁ ὁποῖος, κατὰ συνέπειαν, ποικίλλει, ἀναλόγως τῆς θρησκείας : εἰς τὸ Ἰσλάμ, ἢ κατεύθυνσις ὀρίζεται πρὸς τὸν λίθον Κααβὰ τῆς Μέκκας, καὶ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, διὰ τοὺς πιστοὺς ὅπου εὐρίσκονται ἐκτὸς τοῦ Ναοῦ, ὀρίζεται ἡ στροφή πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἱεροσολύμων. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἀνήκουν οἱ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, οἱ ὁποῖες δέχονται ἓνα προσανατολισμὸν «ἀστρονομικοῦ» τύπου, δηλαδὴ πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον· ἐδῶ ἀνήκει ὁ Χριστιανισμὸς¹.

Ὁ μετασχηματισμὸς τῆς Συναγωγῆς πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῶν χριστιανῶν, θέτει προφανῶς τὸ θέμα τῆς συνεχίσεως ἢ τῆς ἀνανεώσεως τῆς «νομικῆς» λατρείας ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ ἀρχιτεκτονικοῦ ἐπιπέδου, οἱ μεταβολές αὐτὲς ἀναφέρονται εἰς τὶς βάσεις πρὸς δημιουργίαν ἑνὸς λειτουργικοῦ

¹ Πρὸβλ. C. VOGEL, «L' orientation vers l' est», *L' Orient Syrien*, τ. IX, 1964, σ. 3-4 || L. BOUYER, *Le rite et l' homme*, ἐκδ. «Cerf», 1962, σ. 233-234.

χώρου ἀμιγῶς χριστιανικοῦ². Οἱ κυριώτεροι μετασχηματισμοὶ προέκυψαν ὡς συνέπεια τῆς ἐπιτελέσεως τῶν ἱερῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ασφαλῶς, δὲν ἦτο πάντοτε ἐφικτὴ ἡ ἀνταπόκρισις πρὸς ὅλες τὶς λειτουργικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Ἐκκλησίας, δι' αὐτὸ καὶ ἡ διάταξις τῆς Λειτουργίας δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀπολύτως ἄκαμπος. Ἐν τούτοις, εἰς ἐκάστην προσαρμογὴν τὸ ἐρώτημα παρέμενεν τὸ αὐτό : τί ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Λειτουργίας καὶ τί δὲν μᾶς ἀπομακρύνει ἐξ αὐτοῦ ; Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία, καθορίζουσα τὴν μορφήν τῶν λειτουργικῶν χώρων της, κατέστησε κριτήρια, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀγνοηθοῦν³.

Ἐνα ἐξ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον παραμένει σταθερὸν πάντοτε καὶ φωτίζει τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εἶναι ἡ προσευχὴ πρὸς ἀνατολὰς. Ἡ παράδοσις αὐτὴ ὑπάρχει ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐκφράζει τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ⁴, καὶ μάλιστα τῆς θείας Λειτουργίας,

² Πρὸβλ. C. VOGEL, «La croix eschatologique», *Lex Orandi* 40, *Semaine liturgique de l' institut St. Serge*, ἐκδ. «Cerf», 1967, σ. 87-93 || ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, «L' orientation vers l' est», σ. 18.

³ Πρὸβλ. J. RATZINGER, *L' esprit de la liturgie*, ἐκδ. «Ad Solem», 2001, σ. 63.

⁴ Πρὸβλ. ἐνδεικτικῶς : α') Ἡ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων (β'-γ' αἰ.) ἀναφέρει : «Συμφώνως ἅπαντες ἐξαναστάντες καὶ ἐπ' ἀνατολὰς κατανοήσαντες (δηλ. στραφέντες) ... προσευξάσθωσαν τῷ Θεῷ ... κατ' ἀνατολὰς...» (ΒΕΠΕΣ 2, 53), β') Ὁ Μέγας Βασίλειος γράφει : «Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων ... τὰ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ... οἷον (δηλ. ὡς εἶναι) ... τὸ πρὸς ἀνατολὰς τετράφθαι (δηλ. τὸ νὰ στρεφώμεθα πρὸς ἀνατολὰς) κατὰ τὴν προσευχήν...» (ΒΕΠΕΣ 52, 287). Πρὸβλ. Πηδάλιον, σ. 643 / ἀγίου ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, Δ' 12, γ') Εἰς τὸν Ὠριγένην διαβάζομε : «...Τίς οὐκ ἂν ... ὁμολογήσῃ τὸ πρὸς ἀνατολήν ἐναργῶς ἐμφαίνειν τὸ δεῖν (δηλ. τὸ ὅτι πρέπει) ἐκεῖ νεύοντας συμβολικῶς (δηλ. πρὸς τὰ ἐκεῖ στρεφόμενοι συμβολικῶς) ... ποιεῖσθαι τὰς εὐχὰς ... φύσει δὲ τῆς ἀνατολῆς ... προκρινομένης ... ὃ εὐξασθαι βουλόμενος ... προκρίτεον τὰς ἀνατολὰς κατὰ τὸ εὐλογον (δηλ. τόσον βαθεῖα καὶ σταθερὰ ἦτο ἡ πεποιθήσις ὄλων τῶν χριστιανῶν νὰ στρέφονται πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὴν προσευχήν)...» (ΒΕΠΕΣ 8, 265), δ') Ὁ ἅγιος Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως γράφει : «Τὸ κατὰ ἀνατολὰς εὐχεσθαι παραδεδομένον ἐστίν ... (ὑπὸ) τῶν ἀγίων ἀποστόλων· ἐστίν οὕτως διὰ τὸν ἥλιον τὸν νοητὸν ... Χριστὸν τὸν Θεὸν ... κατὰ τὸν προφήτην τὸν λέγοντα ... "Προσκυνησατε τῷ Κυρίῳ ... κατὰ ἀνατολὰς", καὶ "Προσκυνησωμεν εἰς τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ"· καὶ πάλιν "Στήσονται οἱ πόδες τοῦ Κυρίου ... κατ' ἀνατολήν". Ταῦτά φασι (δηλ. λέγουν) οἱ προφῆται, καὶ διὰ τὸ καραδοκεῖν ἡμᾶς (δηλ. ἐπειδὴ ἀναμένομεν) ... τὸν ... παράδεισον τὸν κατὰ ἀνατολήν ... καὶ τὴν ἀνατολήν τῆς φωτοφανείας τῆς δευτέρας τοῦ Χριστοῦ ... παρουσίας (PG 98, 392). Ἀλλὰ καὶ ἡ παρακείμεσις τοῦ ἱερέως : «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας», τὴν πρὸς ἀνατολὰς στροφήν μας ὑπαινίσσεται, «τὴν ... ἄνω Ἱερουσαλήμ ... τὸν παράδεισον τὸν κατὰ ἀνατολήν» (PG 98, 428) [πρὸβλ. K. GAMBER, *Tournés vers le Seigneur*, ἐκδ. «St. Madeleine», 1993, σ. 20 / GABRIEL BUNGE, *Vases d' argile*, ἐκδ. «Bellefontaine», 1973, σ. 58-70), ε') Πρὸβλ. Ἀγίου ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ : «Ἱερουσαλήμ ... ἐστὶ τύπος τόπου Θεοῦ...» (Φιλοκαλία, τ. Δ', ἐκδ. «Ἀστήρ», σ. 338).

κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς ὁποίας συγκεφαλαιοῦται κόσμος καὶ ἱστορία, παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ἔτσι, διὰ τῆς ἐν τῇ προσευχῇ στάσεως πρὸς ἀνατολάς, ἐκφράζομε τὴν πιστότητά μας εἰς τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Λόγου καὶ τὴν προσανατολισμὸν μας πρὸς τὴν Δευτέραν Παρουσίαν.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν ἀντιλαμβάνεται εὐκόλως τὴν σημασίαν τοῦ προσανατολισμοῦ. Διὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸ Ἰσλάμ εἶναι ἀκόμη ἀπολύτως ἀποδεκτόν, ὅπως πάντοτε, ἢ κατὰ τὴν προσευχὴν κατεύθυνσις πρὸς τὸν τόπον ὅπου, κατ' αὐτούς, ἀπεκαλύφθη ὁ Θεός⁵. Ὅμως, εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον ἐπικρατεῖ μία ἀντίληψις, ἢ ὁποία, βεβαίως, ἐν μέρει ὀφείλεται εἰς τὸν Χριστιανισμὸν : Ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι πανταχοῦ παρὼν, κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπάρχει λόγος προσανατολισμοῦ εἰς συγκεκριμένον τόπον κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς !

Ἀσφαλῶς, ἤμποροῦμε νὰ προσευχηθοῦμε ὅπουδήποτε καὶ ὁ Θεὸς εἶναι προσιτὸς πανταχοῦ. Ἡ ἀντίληψις τῆς πανταχοῦ παρουσίας τοῦ Θεοῦ εἶναι χριστιανικὴ καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸν Θεὸν ὡς περιβάλλοντα τὸν κόσμον καὶ ἡμᾶς τόσον πραγματικῶς, ὡς νὰ εὐρίσκεται μεθ' ἡμῶν, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἡμεῖς μετὰ τῆς ὑπάρξεώς μας. Ὁ Θεὸς ἐφανερώθη εἰς ἡμᾶς, διὰ τοῦτο ἡμεῖς γνωρίζομεν Αὐτὸν καὶ δυνάμεθα μετ' ἐμπιστοσύνης νὰ προσευχώμεθα εἰς Αὐτὸν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ. Ἡ προσευχὴ ἀπευθύνεται εἰς τὸν προσωπικόν, ἀποκαλυφθέντα Θεόν, καὶ κατὰ συνέπειαν, ὡς συμβαίνει εἰς ὅλες τὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις, ὁ πιστός, ὡς ἐνιαία ψυχοσωματικὴ ὑπαρξις, στρέφεται πρὸς τὸν Θεὸν μετὰ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ, διὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετ' Αὐτοῦ ὡς πρόσωπον πρὸς πρόσωπον «ἐνώπιος ἐνωπίῳ». Ὁ ἐνσαρκωθεὶς Λόγος, εἰσελθὼν εἰς τὸν χρόνον καὶ τὴν ζωὴν ἡμῶν, κατέστησεν αὐτὴν χριστοκεντρικὴν, ἐφ' ὅσον ἡ δοξολογία μας πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν τελεῖται διὰ τοῦ ἐνσαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου. Ἡ ἀνατολή, τὸ κοσμικὸν σημεῖον τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου, σύμβολον τῆς παγκοσμιότητος τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχοντος ἐπέκεινα παντὸς γεωγραφικοῦ χώρου, διακηρύττει συγχρόνως τὴν καθοριστικὴν σημασίαν διαβεβαίωσιν τῆς Ἀποκαλύψεως περὶ τῆς Δευτέρας τοῦ Κυρίου Παρουσίας. Ὁ προσευχόμενος πιστός, στρεφόμενος πρὸς ἀνατολάς, ἐντάσσεται λοιπὸν εἰς τὴν μεγάλην πορείαν τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν ἐρχόμενον Κύριον⁶.

⁵ Πρὸβλ. *L' esprit de la liturgie*, σ. 64.

⁶ Πρὸβλ. *L' esprit de la liturgie*, σ. 64.

Όμως, τί συμβαίνει με την τέλεσιν τῆς θείας Λειτουργίας ; Κάποιοι υπεστήριξαν ὅτι, ἐφ’ ὅσον ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀψίδος τοῦ Βήματος, κατὰ συνέπειαν ὁ ἐπίσκοπος, κατερχόμενος τούτου θὰ ἐτέλει τὴν θείαν Λειτουργίαν κατ’ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, ἔχων δηλαδὴ προσανατολισμὸν ἀντίθετον ἐκείνου, ὅπου εἶχεν ὁ λαός. Περὶ τούτου ὁμως οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει⁷. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν κάποιων ναῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ λόγους τοπογραφικοὺς ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχουν ἀντίθετον προσανατολισμὸν, ὁ ἱερεὺς, κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς θείας Λειτουργίας, ἐκαλοῦσε τοὺς πιστοὺς νὰ στραφοῦν μετ’ αὐτοῦ πρὸς ἀνατολάς, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἀνατολὴ εὐρίσκετο πρὸς τὸ μέρος τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς⁸. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν, ὅπου κατ’ ἀναπόδραστον ἀνάγκην ἀπέκτησαν ἀντίστροφον προσανατολισμὸν, ἐλάχιστοι διετηρήθησαν ἕως τῶν ἡμερῶν μας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἅγιος Πέτρος τῆς Ρώμης. Ἐκεῖ ὁμως, ἤδη ἀπὸ μερικῶν αἰώνων καὶ ἐντεῦθεν, ὁ λειτουργὸς ἔπαυσε νὰ καλῆ τὸν λαόν, ὅπως προσανατολισθῆ μετ’ αὐτοῦ πρὸς τέλεσιν τῆς λειτουργίας· τώρα πλέον, εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον τῆς Ρώμης, ὁ ἱερεὺς λειτουργεῖ ἐστραμμένος πρὸς τὴν Δύσιν. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς κατ’ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας⁹ κατὰ τὶς δύστηνες ἡμέρες τῆς ἐποχῆς μας, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς δῆθεν ἀνταποκρίσεως πρὸς τὸ λειτουργικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας περὶ συμμετοχῆς ὅλων εἰς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν.

Ἡ ἰδέα τῆς τελέσεως τῆς Λειτουργίας κατ’ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ προσεπάθησεν ἐπίσης νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῆς τελέσεως τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Ὅμως, ὡς λέγουν οἱ εἰδικοί, τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο οὐδὲν ἀπολύτως ἔχει ἔρεισμα. Εἶναι ἀπλῶς μία τελείως φανταστικὴ - ἀνυπόστατος ἀντίληψις μιᾶς συνεστιάσεως τῆς ἀρχαιότητος. Ὅμως, εἰς οὐδὲν γεῦμα ὁ πρῶτος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς συνεστιάσεως τῶν συνδαιτημόνων, ἐλάμβανε θέσιν ἀπέναντι τῶν ἄλλων. Τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἐπὶ

⁷ Μάλιστα οἱ ἀρχαιότερες μαρτυρίαι ὁμιλοῦν ἀκριβῶς περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Ἐτσι, ὁ ἅγιος Κλήμης ἐπίσκοπος Ρώμης (+95 μ.Χ.), γράφει : «Ὁ οἶκος (δηλ. ὁ ναὸς) ἔστω (δηλ. νὰ εἶναι) ἐπιμήκης, κατὰ ἀνατολάς τετραμμένος ... ἔχων τὰ παστοφόρια (δηλ. τὰ διακονικά) πρὸς ἀνατολήν ... κείσθω (δηλ. νὰ εἶναι) δὲ μέσος ὁ τοῦ ἐπισκόπου θρόνος ... καὶ ... συμφώνως ἅπαντες ἐξαναστάντες καὶ ἐπ’ ἀνατολάς κατανοήσαντες (δηλ. στραφέντες) ... προσευξάσθωσαν ... κατὰ ἀνατολάς ... ὑπομιμησκόμενοι ... τοῦ κατὰ ἀνατολάς παραδείσου...» (ΒΕΠΕΣ 2, 52-53).

⁸ Ποβλ. «L’ orientation vers l’ est», σ. 9-13.

⁹ Ποβλ. *Tournés vers le Seigneur*, σ. 37-42.

πολλούς αιώνας μετέπειτα, οί συνδαιτημόνες ἐκάθηντο κατὰ μῆκος, ὀπισθεν ἡμικυκλικῆς τραπέζης, τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τῆς ὁποίας ἔμενεν ἐλεύθερον. Τὸ χαρακτηριστικὸν ἑνὸς γεύματος ἦτο ὅτι ὅλοι οἱ συνδαιτημόνες ἦσαν ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς¹⁰.

Ἀλλά, καὶ αὐτὸς ὁ παραλληλισμὸς τῆς θείας Λειτουργίας πρὸς τὸ Δεῖπνον χρῆζει ἀναλύσεως. Ὁ Κύριος ἐτέλεσε τὸ Μυστικὸν Δεῖπνον ἐντὸς τῶν πλαισίων ἑνὸς ἰουδαϊκοῦ δείπνου, ἀλλὰ ἔδωκεν ἐντολὴν νὰ ἐπαναλαμβάνωμε τὰ ιδιαίτερα νέα στοιχεῖα, τῆς μυστηριακῆς εὐλογίας τοῦ Ἄρτου καὶ τοῦ Οἴνου, καὶ ὄχι τὸ γεῦμα τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς πλαίσιον. Διὰ τοῦτο, ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τοῦ Δείπνου πολὺ ἐνωρὶς ἀπεσπᾶσθη τοῦ παλαιοῦ πλαισίου, διὰ νὰ εὔρη τὴν ἰδιαίτεράν αὐτῆς μορφήν, καθοριζομένην ὑπὸ τοῦ γεγονότος τῆς Εὐχαριστίας, ἀπευθυνομένην ἀμέσως εἰς τὴν Σταύρωσιν, μεταφερομένην εἰς τὴν νομικὴν θυσίαν τοῦ Ναοῦ ὡς ἐκπλήρωσις τοῦ ὑπ' ἐκείνης σημειουμένου τύπου, διαμορφωμένην ὡς λειτουργία τοῦ Λόγου. Ἔτσι, ἡ νομικὴ ἰουδαϊκὴ λειτουργία ἀνανεωμένη, βαθυνομένη, πληρουμένη διὰ τῆς χριστιανικῆς προοπτικῆς, γίνεται ἡ Εὐχαριστία, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἐντολῆς Αὐτοῦ : «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν». Εἰς αὐτὴν τὴν ριζικὴν ἀνανέωσιν αὐτῆς καὶ τὴν παγκοσμίων διαστάσεων προοπτικὴν τῆς, ἡ Εὐχαριστία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἓνα γεῦμα. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, εἶναι ὁ ἀρχέτυπος τῶν νομικῶν τελετουργιῶν τοῦ Ναοῦ, ἡ ἐκπλήρωσις τῶν διδαχῶν τῆς Συναγωγῆς, τὸ μυστήριον τοῦ Λόγου μὲ τὴν ἀπέραντον κοσμικὴν καὶ ἱστορικὴν αὐτοῦ διάστασιν· καὶ ὅλα αὐτὰ ἐκφράζονται ἐναργῶς εἰς τὶς λειτουργικὰς προσευχὰς τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων. Ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς Εὐχαριστίας ὡς δεῖπνου, μετὰ τῆς παραλλήλου μειώσεως τῆς σημασίας αὐτῆς ὡς θυσίας¹¹, ὠδήγησεν εἰς τὴν σύγχρονον ἰδέαν τῆς στροφῆς τοῦ ἱερέως πρὸς τέλεσιν τῆς λειτουργίας κατ' ἐνώπιον τοῦ λαοῦ¹².

Ἐπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν, βλέπει καθ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κληρικαλισμοῦ, ἑνὸς τόσον ἐντόνου κληρικαλισμοῦ, ὅμοιος πρὸς τὸν ὁποῖον οὐδέποτε φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν εἰς τὸ παρελθόν. Ὁ ἱερεὺς,

¹⁰ Πρβλ. *Tournés vers le Seigneur*, σ. 21-24.

¹¹ Πρβλ. «Ἡ Λειτουργία, ἐν τῇ αἰωνίῳ αὐτῆς πνευματικῇ πραγματικότητι, εἶναι θυσία ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τῆς ἀνθρωπότητος...» (ἀρχιμ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ, Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστί, ἔκδ. Ἰ. Μ. Τιμίου Προδρομοῦ, Ἔσσεξ - Ἀγγλία, 1996, σ. 370).

¹² Πρβλ. *Entretiens sur la foi*, ἔκδ. «Fayard», 1975, σ. 158 || *L' esprit de la liturgie*, σ. 66.

έστραμμένος πρὸς τὸν λαόν, δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κοινότητος πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ εἶναι ὁ «ἐμψυχωτὴς τῆς λειτουργίας», ὡς προτιμοῦν κάποιοι νὰ τὸν ὀνομάζουν¹³, ὡς ἐὰν ἦτο ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ ἢ ὁ μαέστρος τῆς ὀρχήστρας, ἢ μᾶλλον ὁ ἠθοποιός, ὁ ὁποῖος καλεῖται νὰ ὑποδυθῇ ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὸν ρόλον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ νὰ καταστῇ συνεπῶς τὸ πραγματικὸν σημεῖον ἀναφορᾶς τῆς θείας Λειτουργίας. Διὰ τῆς νέας αὐτῆς κληρικαλιστικῆς στάσεως παύει πλέον ὁ λειτουργὸς νὰ εἶναι ὁ ἀνώνυμος ὑπηρέτης τοῦ Θεοῦ, σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐντεταλμένος εἰς τὴν εἰδικὴν διακονίαν τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας, ἀλλὰ προῖσταται κυρίως διὰ τῆς προσωπικότητός του, τῆς χαρισματικῆς ἢ μὴ, κατὰ τοῦτον ἢ τὸν ἄλλον τρόπον.

Δι' αὐτῆς τῆς στάσεως τοῦ ἱερέως, ὁ λαὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ βλέπῃ, νὰ παρακολουθῇ ὅλες τὶς κινήσεις, τὶς ἐκφράσεις, τὶς ἀντιδράσεις, τὶς προσωπικὲς αὐτόματες ἐκδηλώσεις τοῦ λειτουργοῦ, ὁ ὁποῖος ἴσταται πλέον ἐνώπιον ὅλων διὰ τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ ὕφους, τῆς ἀτομικῆς του ἰκανότητος, τῆς προσωπικῆς του «γοητείας» καὶ τῶν ἐν γένει ἰδιαιτέρων αὐτοῦ προσόντων. Καλεῖται λοιπὸν νὰ ἀναπτύξῃ τὴν δημαγωγικὴν του ἰκανότητα καὶ ὄχι τὸ χριστοκεντρικὸν ἠθὸς του, νὰ εἶναι εὐπαρουσίαστος, ἄψογος εἰς τὶς κινήσεις του καὶ, πρωτίστως, νὰ γνωρίζῃ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν καλῶν τρόπων συμπεριφορᾶς, διότι πλέον τὰ βλέμματα ὅλων εἶναι ἐστραμμένα πρὸς αὐτόν¹⁴. Ὁ Χριστὸς, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, καθίσταται ἀπὸν ἐκ τῆς σκηνῆς¹⁵, καὶ εἰς τὸ ἐξῆς οἱ πιστοὶ θὰ προσέρχωνται εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν διὰ νὰ χαροῦν τὴν γοητευτικὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἢ τοῦ ἄλλου ἱερέως, ἢ διὰ νὰ αἰσθανθοῦν ὅτι εἶναι ὅλοι μαζί, ὅτι εἶναι μία ομάδα ὅπου κάμνουν κάτι ἰδικόν τους, καὶ ἔτσι διακρίνονται μέσα εἰς τὸ χάος τῆς παγκοσμιότητος, διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, σχηματίζοντες οἱ ἴδιοι διὰ τὸν ἑαυτὸν τους μίαν ἄλλην ταυτότητα, χρησίμον καὶ ἀναγκαίαν διὰ νὰ ἐπιβιώσουν εἰς αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμον.

Ἡ στροφή τοῦ ἱερέως πρὸς τοὺς πιστοὺς μεταβάλλει τὸν προσευχόμενον λαὸν τοῦ Θεοῦ εἰς κοινότητα κλεισμένην αὐτάρκως εἰς τὸν ἑαυτὸν της· εἰς μίαν κοινότητα μὴ δυναμένην νὰ ἀνοιχθῇ πρὸς τὸν

¹³ Πρβλ. *L'esprit de la liturgie*, σ. 67.

¹⁴ Πρβλ. *Tournés vers le Seigneur*, σ. 49.

¹⁵ Πρβλ. «Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ... ὁ Χριστὸς – τὸ ἀληθινὸν κέντρον πάσης τῆς κτίσεως – ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς προσοχῆς ἡμῶν ... Πᾶσα ἡ Λειτουργία ἐν τῷ οὐσιώδει αὐτῆς περιεχομένῳ δὲν εἶναι ἄλλο τι, εἰ μὴ ἀνάμνησις Αὐτοῦ...» (*Οψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστίν*, σ. 368-369).

Οὐρανόν, πρὸς τὴν ἐρχομένην Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἀντιθέτως, ἢ πρὸς ἀνατολὰς προσευχή, ἢ πρὸς ἀνατολὰς τέλεισι τῆς θείας Λειτουργίας εἶναι μία νοητὴ ἔξοδος, μία λιτανεία βαίνουσα πρὸς τὸν Κύριον, εἶναι ἢ πορεία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἱερέως ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ – ὡς ἄλλου νοητοῦ κριὸς προϊσταμένου τοῦ ποιμνίου, ὡς εἶπεν ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σῦρος, ὅταν εἶδεν εἰς τὴν Καππαδοκίαν τὸν Μέγαν Βασίλειον τελοῦντα τὴν θείαν Λειτουργίαν – βαδίζοντος πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐρχομένου Κυρίου¹⁶. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς τέλεισι τῆς Λειτουργίας φανερώνει, καὶ διὰ τῆς στάσεως αὐτῆς, ὅτι ἡ κοινότης δὲν εἶναι ἐγκλωβισμένη, δὲν ἀποβλέπει ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἐν πασχαλίῳ πορεία λαὸς τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πρὸς ἀνατολὰς στάσις τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ λειτουργοῦ, κατὰ τὴν τέλεισι τῆς θείας Λειτουργίας, δὲν εἶναι ἐκδήλωσις συναισθηματικῆς ἐξάρσεως, ρομαντικῆς νοσταλγίας, ἀλλὰ ἔκφρασις τῆς «ἐν ἡμῖν ἐλπίδος»: εἶναι οὐσιαστικὸν καὶ μόνιμον, μὴ μεταβαλλόμενον ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν, στοιχεῖον τῆς χριστιανικῆς Λατρείας¹⁷. Ὁ κλειστὸς κύκλος εἶναι ἀνίκανος νὰ ἐκφράσῃ τὴν κοινὴν κατεύθυνσιν τῆς προσευχῆς ὀλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ σύγχρονος κόσμος ζῆ ἐγκλωβισμένος ἐντὸς τοῦ κύκλου του, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες καὶ τὰ ἀδιέξοδα, ὅπου συνεπάγεται τοῦτο. Μόνον ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ τὸν ἐξαγάγῃ ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα αὐτά, καί, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο, πρέπει νὰ διακηρύττῃ, ἤτοι νὰ εὐαγγελίζεται, τὴν πεποίθησίν της αὐτὴν καὶ «ἐπὶ σχημάτων», διὰ τῆς στροφῆς τοῦ λαοῦ – μέλος τοῦ ὁποῖου εἶναι καὶ ὁ ἱερεὺς – ἐκτὸς τοῦ κύκλου του, πρὸς τὸν Δημιουργόν του, πρὸς τὸν ἀποσταλέντα εἰς λύτρωσιν τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ¹⁸, καὶ πάλιν ἐξ ἀνατολῶν ἐρχόμενον Κύριον, διὰ νὰ ζῆσῃ καὶ πάλιν ὁ ἄνθρωπος τὸ δυναμικὸν νόημα τῆς ἐξόδου του πρὸς τὸν Κύριον.

¹⁶ Πρβλ. *L' esprit de la liturgie*, σ. 68.

¹⁷ Πρβλ. *L' esprit de la liturgie*, σ. 68.

¹⁸ Ὅπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου ἢ ἐπ' αὐτοῦ, ἐτίθετο ἀνέκαθεν ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου (πρβλ. ΑἰΘΕΡΙΑΣ, *Ὀδοιπορικόν*, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθήναι 2007, σ. 154, 160 || PG 98, 389 / 79, 577), διότι ὁ Σταυρὸς, πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ἀτενίζῃ κατὰ τὴν λατρείαν τόσον τὸ ἱερατεῖον ὅσον καὶ ὁ λαός, ἀφ' ἑνὸς μὲν δηλώνει τὴν θυσίαν, ἐξ ἧς ἀπέρρευσεν ἡ λύτρωσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶναι τὸ σημεῖον τῆς Δευτέρας τοῦ Κυρίου Παρουσίας, τὴν ὁποίαν συμβολικῶς ἀναμένομεν ἐξ ἀνατολῶν.